

MENSCH, SIEDLUNG UND LANDSCHAFT IM WECHSEL DER JAHRTAUSENDE AM BALATON

PEOPLE, SETTLEMENT AND LANDSCAPE ON LAKE BALATON OVER THE MILLENNIA

Herausgegeben von

Orsolya Heinrich-Tamáská und Péter Straub

CASTELLUM PANNONICUM PELSONENSE

Vol. 4

Mensch, Siedlung und Landschaft
im Wechsel der Jahrtausende am Balaton

People, Settlement and Landscape
on Lake Balaton over the millennia

Herausgegeben von

Orsolya Heinrich-Tamáska und Péter Straub

Budapest • Leipzig • Keszthely • Rahden/Westf.
2014

Ungarische Zusammenfassungen –
Hungarian Summeries –
Magyar összefoglalók

A Cd-n a kötetben angol és német nyelven publikált cikkek
magyar nyelvű összefoglalói vannak.

Csupán Kiss Gábor és Mayer László cikke képez kivételt,
itt a német nyelvű változat a kötetben egy rövid kivonat,
a Cd-n található magyar cikk a teljes.

Köszöntő

Müller Róbert 70. születésnapjára

Az a megtiszteltetés ért, hogy néhány köszöntő szót írhatok e neves alkalomból, Robi születésének 70. évfordulóján, amire talán a több mint félévszázados barátságunk jogosít fel. Amikor 1964-ben a Sümeg melletti Sarvaly erdejében lévő középkori romokhoz kirándultunk, s Robi a csörgedező patak-
nak neki fekvve oltotta szomját (ld. a lenti képet), nem gondoltam volna, hogy a 70. születésnapján én mondom majd az egyik köszöntőt.

Mindketten a keszthelyi Vajda János gimnáziumba jártunk, Robi 1962-ben, én egy évvel később érettségiztem, s a hivatásul választott régész volt az, amelyik évtizedeken át összekapcsolta sorunkat. Először a Balatoni Múzeum volt a helyszíne ennek a kapcsolatnak: az 1970-es évek elején a Veszprém és Keszthely közötti, valamint a belső viszályok (főnökség-beosztottak) miatt izgalmaiban sem szűkölködő mindennapjainkat éltük, de az 1975-ös Nagykanizsára való átköltözésem sem jelentett törést, hisz a lassan újra zalaivá váló Keszthely is részt vett a soron következő évtizedek meghatározó régészeti munkálataiban, így a kis-balatoni és az autópályás nagy ásatási programokban is. A kapcsolatunk odáig fajult, hogy a gyakori közös hazai- és külföldi kiállítás rendezések, konferenciák, egyéb munkák alkalmából állandó alvótársam a Robi volt, ennek ellenére, mint családapák tisztességben öregedünk meg. Mikor erre a jeles alkalomra készültem, fel-felvillantak emlékezetes események, pillanatok:

A fenéki úton, a Szentgáli villánál a hóviharban végzett több méteres mélységű kiemelkedő gazdagságú népvándorlás kori sír feltárásakor a szőnyeg szélén kellett válaszolnunk arra a kérdésre, hogy melyikünk szeretné tovább folytatni az ásatást, remélve, hogy így szakadást okozhatnak a kapcsolatunkban. Természetesen a Robi folytatta, mivel ő volt a koros régész.

Ugyancsak a szőnyeg szélén álltunk, mikor felkértek bennünket, hogy az intézmény érdekeit politikailag is képviseljük.

Robi önzetlen barát volt, így 1970 nyarán a házasságkötésemet követő néhány napos nászutam idején helyettesített, no nem a nászúton, hanem a fenékpusztai ásatásokon; az egyik tanú is ő volt.

Robi 60., nagyon jó hangulatú születésnap rendezvényén Robi és Liza táncolt egymással, gondolatban akkor megjegyeztem, hogy elég jól mozognak még. Nos, a mai, tíz évvel későbbi köszöntőn, azt hiszem, mellőzni kell a táncot, nem fogom felkérni az ízületeim miatt Robit egy fordulóra.

A 70. évforduló már nagyon szép, s ez alkalomból mindenképpen gratulálnunk kell Robi feleségének és Családjának, hogy segítették Robit a munkájában, a kutyájuknak pedig, hogy nemcsak mentálisan, de fizikailag is terapeuta.

Ugyancsak gratuláció jár Robinak, hogy nem sokkal ezelőtt megkoronázta szakmai tevékenységét: az MTA doktora lett.

Az én 60. születésnap kötetem bemutatóján, a nyugdíjba vonulásom után rendezett ünnepségen Robitól egy játék ásatási felszerelést kaptam, hogy ha hiányát érezném majd nyugdíjas koromban a terepmunkának, akkor otthon a homokban kiélhetem ebbéli vágyaimat.

Most, ajándékképpen egy általam készített borlovagos fotót ajándékozok Robinak, hogy ne csak a munkára gondoljon, hanem a szórakozásra is. Ugyan mindketten tudjuk, hogy még sok elvégzendő munka vár ránk, amihez erőt, egészséget kívánok.

2014. január 13.

Horváth László

Tartalomjegyzék

- 3 Köszöntő

Neolitikum, réz- és vaskor

- 7 P. BARNA JUDIT
Hétezer éves termékenységi rítus?
Festett emberábrázolás egy késő neolitikus lelőhelyről Sormás-Török-
földről, Dél-Nyugat-Dunántúlról
- 11 M. VIRÁG ZSUZSANNA
Kapcsolatok a Balaton környék és Budapest körzete között a középső rézkori
települések tükrében
- 13 HORVÁTH LÁSZLÓ
Keszthely és környékének kora vaskori sírjai (Anyagközlés)

Római kor

- 17 MRÁV ZSOLT
Egy auxiliáris lovaskatona Flavius-kori fegyveres sírja Keszthely/Cserszeg-
tomaj-Dobogódombról (Zala-megye) – Előzetes kutatási beszámoló
- 19 PROHÁSZKA PÉTER
Római feliratos sírkőtöredék Calo ábrázolással Ordacsehiből
(Somogy megye)
- 21 TÓTH ENDRE
Szent Timotheus Pannoniában. Bronz ládikaveretek a ságvári késő római
belső erődből
- 23 PALÁGYI SYLVIA
Ókeresztény temetőkápolnának tartott épület Ugod-Diópusztáról
- 27 SCHILLING LÁSZLÓ
Állatalakos bronz övveret Tác/Gorsiumból
- 29 RUPNIK LÁSZLÓ
Secures, asciae és *dolabrae* Keszthely-Fenekpusztáról

A népvándorlaskortól a késő középkorig

- 33 STRAUB PÉTER
Hunkori sírcsoportok Fonyód határában
- 35 S. PERÉMI ÁGOTA
A Lesencetomaj-Piroskereszt Keszthely-kultúras temető korongos fibulái
- 37 BOLLÓK ÁDÁM
Bellerophontēs és keresztrefeszítés? Megjegyzések a pannóniai késő ókori dobozos korongfibulák ikonográfiájához
- 39 RITÓOK ÁGNES
A zalai/zalavári bencés monostor (Zala megye)
- 43 VÁNDOR LÁSZLÓ
Adatok a középkori Kanizsa mezőváros topográfiájához:
A Boldogságos Szűz címzett ferencrendi kolostor régészeti emlékei
- 45 KISS GÁBOR és MAYER LÁSZLÓ
Lipp Vilmos keszthelyi évei (1858–1860, 1879–1888)

Régészet és természettudományok

- 109 PETERS DANIEL, KNIPPER CORINA, VON FREEDEN UTA, MÜLLER WOLFGANG,
MAURER ANNE-FRANCE, ALT W. KURT és VIDA TIVADAR
A Balaton térsége a népek olvasztótégelye? – A betelepülő langobard csoportok és a Balaton környéki romanizált népesség kapcsolatai. Szólád és Keszthely-Fenekpuszta a régészeti kutatások és a stroncium izotóp vizsgálatok tükrében
- 111 KÖLTŐ LÁSZLÓ, SZENTPÉTERI JÓZSEF, BERNERT ZSOLT és PAP ILDIKÓ
Családok, leletek, generációk.
Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B
- 113 SÜMEGI PÁL
A Balaton környezettörténete paleoökológiai adatok alapján
- 115 HEINRICH-TAMÁSKA ORSOLYA
Környezettörténeti és régészeti kutatások lehetőségei a Kr. utáni első évezredben a Balaton nyugati térségében
- 117 GYULAI FERENC, KENÉZ ÁRPÁD és PETŐ ÁKOS
A fajtahasználat létezésének archaeobotanikai bizonyítékai: gabona ökotípusok vagy tájfajták a történelem előtti és a történelmi korokban

Családok, leletek, generációk.

Egy interdiszciplináris kísérlet tanulságai: Vörs-Papkert B

Költő László, Szentpéteri József, Bernert Zsolt és Pap Ildikó

A Kis-Balaton program keretében 1983 és 1996 között a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának munkatársai ásatásokat végeztek a Vörs-Papkert B lelőhelyen, ahol többek között egy kora középkori temető feltárására került sor. A leletanyag feldolgozását célzó interdiszciplináris kutatások körében lényeges helyet kaptak a csontkémiái vizsgálatok is.

Lengyel Imre (1934–1992) biokémiai vizsgálatai az 1960-as évek közepétől nyertek fokozatosan alkalmazást a hazai régészetben. Az őskortól a késő középkorig számos lelőhely feldolgozásánál támaszkodtak eredményeire. A hasonló jellegű kutatásokhoz képest a vörsi lelőhelyet az teszi egyedivé, hogy míg általában a korszak, régészeti kultúra vagy etnikum tekintetében homogén esetekről van szó, itt több, a vizsgált korszak és etnikum értelmében az eddigiekben egymástól következetesen elkülönített (késő avar kori, Karoling-kori, magyar honfoglalás és Árpád-kori) leletanyagot tartalmazó temetkezés került elő, ezért alapvető kérdésként merült fel, hogy egyidejű és/vagy folytatódó jelenségekről van-e szó.

A régészeti feltárásokkal párhuzamosan végzett munkával több, mint 400 sírt elemzett, ezek alapján 48 (alcsoportjaival együtt 53) genetikai egységet körvonalazott (Fig. 1). A tárgyi hagyaték relatív időrendjének figyelembe vételével a leglényegesebb eredményt éppen azoknak a „családoknak” (Figs. 2–10; Pls. I–IX) a körvonalazása jelentette, amelyek az eddigi módszerekkel különböző régészeti korszakokba sorolható leletegyüttesekkel jellemezhetőek.

A vörsi embertani hagyaték szerológiai vizsgálatánál a régészeti leletek időrendi besorolását Lengyel Imre előzetesen nem ismerhette. Miután a biokémiai elemzés során meghatározta az elhunyt személyek nemét, életkorát, vércsoportját és kollagén-típusát, az ásató régészek kérésére elsőként azoknak a személyeknek a feltételezett rokonságait kezdte el (a síroknak a temetőterképről leolvasható távolságai és statisztikai-matematikai módszerek alkalmazásával) meghatározni, akiknek tárgyi hagyatéka egyértelműen besorolható volt valamely régészeti korszakba. A feldolgozás első szakaszában nyolc genetikai csoportot rajzolt meg, majd ezek számát eggyel növelve, az egyik csoport összetételét megváltoztatva (46a csoport), összesen kilenc genetikai egység véglegesítése fűződik a nevéhez.

A temető embertani anyagának vizsgálatát Pap Ildikó kezdte meg, paleoszomatológiai elemzését Szikossy Ildikó végezte el. Az ásatás befejezését követően a teljes temető embertani anyagának antropológiai feldolgozását Bernert Zsolt csinálta meg. A Lengyel Imre által szerológiai módszerekkel korábban megállapított nem és életkor adatoknak a morfológiai vizsgálatok eredményeivel való összevetése során néhány esetben olyan ellentmondások merültek föl, amelyek miatt át kellett gondolnunk az előzetesen publikált genetikai egységek valószínűségét. A vizsgálat első fázisában a szerológus által felállított kilenc családrekonstrukcióban 60 személy kapott helyet. Ezek közül 8 esetben (13,3%) mond ellent a szerológiai és a morfológiai jegyek alapján meghatározott nemi jelleg. Ez önmagában magas arányszám, bár ezeknek az eseteknek csupán egy része teszi lehetetlenné az adott családfa értelmezhetőségét (pl. azonos neműek esetén nem lehet közös utódok feltételezése). Az esetek egy másik részénél az életkor meghatározások nincsenek összhangban, ezek szintén megkérdőjelezhetik a korábbi feltevések némelyikét (pl. utódok feltételezése azoknál, akik nem érték el a reprodukтивitás korát).

Vizsgálataink során arra törekedtünk, hogy kiszűrjük az ellentmondásos adatokat tartalmazó család-rekonstrukciókat, és csakis azokkal a csoportokkal foglalkozzunk, amelyeknek mind az ember-

tani (szerológiai és morfológiai) adatai kifogástalanok, mind régészeti szempontból alkalmasak az egymást követő generációk tárgyi hagyatékának nyomon kísérésére (Figs. 11–12).

Dolgozatunkban felsoroltuk azt a kilenc „genetikai egységet”, amelynek Lengyel Imre a családfáját is megrajzolta. A táblázatok Bernert Zsolt meghatározásait is tartalmazzák. Ellentmondásos adatok esetén – ha lehetett – a mellékletek figyelembe vételével foglaltunk állást a felmerült kérdésekben, majd a keltező leletek alapján megkíséreltük időrendbe sorolni az egyes generációk tagjait.

Lengyel Imre korai távozása miatt nem keríthetett sort az összes család elemzésére: a 48 kisebb-nagyobb létszámú csoport közül csupán 9 esetben vázolta föl a családfa rajzát, és ez alapvetően meghiúsítja a vörsi rokonsági csoportok értékelhetőségét. Nem született meg az az összefoglaló táblázat sem, amely az egyes csoportokon belül megállapított generációk összehangolását adta volna meg saját módszertana, a szerogenetika szabályai szerint.

A Vörs-Papkert B temető szerológiai eszközökkel rekonstruált genetikai csoportjai közül négyet választottunk ki ellenőrzés céljára: a négy „családból” származó, feltételezett genetikai rokonsággal bíró emberi maradványok klasszikus antropológiai vizsgálatához nagyon kevés bizonyító eszköz áll a rendelkezésünkre. Kísérletünk célja annak megállapítása volt, hogy az interdiszciplinaritás adta lehetőségek segítségével kaphatunk-e új fogódzókat olyan kérdések eldöntéséhez, melyek terén évtizedek óta nem vagyunk képesek előrébb jutni.

Az általunk bemutatott „családfák” kis száma óvatosságra int bennünket, ám arra alkalmasak, hogy többféle jelenséget rögzítsünk általuk. A késő avar kori és a Karoling peremkultúra tárgyait birtokló „családok” egyidejűleg, de egymástól bizonyos mértékig elhatárolódva élhettek, legalábbis erről tanúskodnak sírjaik a vörsi temetőben.

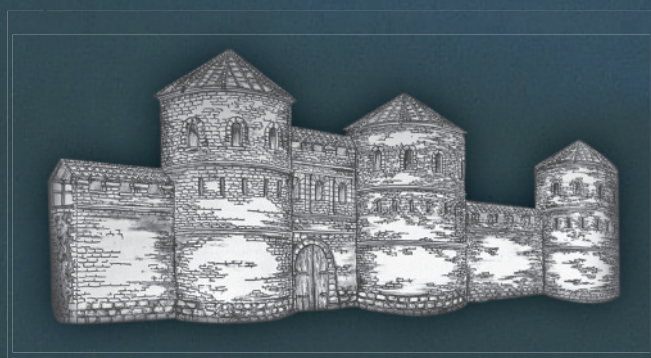
Lengyel Imre módszerének változatlan folytatására már nincs mód, a szerogenetikai vizsgálatok másféle irányba mozdultak el. Az egykori családi kapcsolatok pontosabb meghatározására legújabbban a modern, DNS-alapú biológiai kutatások segítségével teremtdött új lehetőség. A morfológiai vizsgálatok mellett szükségesek olyan DNS-elemzések elvégzése, melyekkel ellenőrizhetők és kibővíthetők az eddigi megállapítások a genetikai rokonsági fák szerkesztésére.

Im vierten Band der Reihe *Castellum Pannonicum Pelsonense* werden neue Ergebnisse der archäologischen Erforschung der Balaton-Region präsentiert. Der Band ist dem 70. Geburtstag von Dr. Róbert Müller gewidmet, der sowohl als Autor dieser Reihe als auch als langjähriger Erforscher der Region und besonders von Keszthely-Fenékpuszta hervortrat. Die Autoren dieses Bandes bieten anhand einzelner Exempel Einblicke in aktuelle Ausgrabungsergebnisse, in die Forschungsgeschichte oder suchen nach neuen methodischen Wegen, um alte Fragen beantworten zu können.

Die Aufsätze sind chronologisch gegliedert und in vier Abschnitte unterteilt. Den Beiträgen zu neuen Funden und Befunden, zum Neolithikum, zur Kupfer- und zur Eisenzeit folgt ein weites Spektrum an Studien zu den römischen Fundorten am Balaton und seiner näheren Umgebung. Anschließend sind Aufsätze zusammengestellt, die inhaltlich von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter reichen und im letzten Teil des Bandes sind schließlich Beiträge versammelt, die die Zusammenarbeit zwischen Archäologie und Naturwissenschaften thematisieren. Der vorliegende Band bietet somit eine interessante Auswahl an neuen Forschungsergebnissen, die, von Keszthely-Fenékpuszta ausgehend, die Besonderheiten und Spezifika des Siedlungsgebietes um den Balaton vom Neolithikum bis zum späten Mittelalter aufzeigen.

The fourth volume of the series *Castellum Pannonicum Pelsonense* presents new results of archaeological research in the Balaton region. The volume is in honour of the 70th birthday of Dr. Róbert Müller, known both as a contributor to this series and as a man long active in research in the region, particularly on Keszthely-Fenékpuszta. The authors of this volume use specific examples to provide an insight into current excavation results, to reflect on research history or to develop new methods for answering long-standing questions.

The contributions are arranged chronologically and grouped into four sections. Those treating new finds and sites dating to the Neolithic, Copper and Iron Ages are followed by a broad spectrum of studies on the Roman sites around the Balaton and in its surroundings. The third section comprises papers dealing with material from the Migration Period to the Middle Ages, while the contributions in the last section focus on collaborations between archaeology and the natural sciences. The present volume thus offers an interesting collection of new research, centred on Keszthely-Fenékpuszta, which illustrates the specific characteristics of the settlement region around Lake Balaton from the Neolithic to the Late Middle Ages.

ISBN 978-3-89646-154-4

ISSN 1869-9901